

शिक्षण महर्षी कर्मवीर भाऊराव पाटील – एक अभ्यास

डॉ. अनघा राणे

इतिहास विभाग,
के.एम. अग्रवाल महाविद्यालय,
कल्याण

१. जन्म आणि बालपण

भाऊराव पायगौडा पाटील यांचा जन्म २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील कुंभोज या गावी झाला. त्यांचे वडील पायगौडा पाटील हे इस्ट इस्टेट कचेरीत नोकरीला होते. भाऊरावांचे प्राथमिक शिक्षण विटा (सांगली) येथे झाले, तर माध्यमिक शिक्षणासाठी त्यांना कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूलमध्ये पाठवण्यात आले.

बालपणापासूनच भाऊराव अन्यायाविरुद्ध बंडखोर वृत्तीचे होते. कोल्हापुरात शिकत असताना त्यांच्यावर **राजर्षी शाहू महाराजांच्या** विचारांचा मोठा प्रभाव पडला. विशेष म्हणजे, एका अस्पृश्य मुलाला त्यांनी आपल्या घरी जेवायला नेले, ज्यावरून त्यांच्या वडिलांशी त्यांचे मतभेद झाले. हीच त्यांच्या सामाजिक कार्याची ठिणगी होती.

२. सत्यशोधक समाजाचा प्रभाव

भाऊरावांच्या व्यक्तिमत्त्वावर महात्मा जोतिराव फुले यांच्या **सत्यशोधक समाजाचा** खोलवर परिणाम झाला होता. "शिक्षण हेच मानवाच्या प्रगतीचे साधन आहे," हे फुलांचे सूत्र त्यांनी आपल्या जीवनाचे ब्रीदवाक्य बनवले. त्यांनी सातत्यात ओगले काच कारखान्यात आणि त्यानंतर किल्लोस्कर ब्रदर्समध्ये काही काळ नोकरी केली, पण त्यांचे मन समाजकार्यातच जास्त रमत होते.

३. रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना (१९१९)

४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी कराड तालुक्यातील **काळे** या गावी भाऊरावांनी '**रयत शिक्षण संस्थेची**' स्थापना केली. या संस्थेचा मुख्य उद्देश गरीब, शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गातील मुलांना मोफत शिक्षण देणे हा होता.

ब्रीदवाक्य: 'स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद.'

चिन्ह: वटवृक्ष (ज्याप्रमाणे वटवृक्षाच्या पारंब्या जमिनीला आधार देतात, त्याचप्रमाणे शिक्षण समाजाला आधार देईल).

४. 'कमवा आणि शिका' (Earn and Learn) योजना

कर्मवीरांनी शिक्षण क्षेत्रात केलेली सर्वात मोठी क्रांती म्हणजे 'कमवा आणि शिका' ही योजना. त्यांना माहिती होते की, गरिबांची मुले शिक्षणाचा खर्च पेलू शकत नाहीत. त्यामुळे त्यांनी वसतिगृहात राहणाऱ्या मुलांसाठी कष्टाचे काम करून शिक्षण घेण्याची सोय केली. विद्यार्थी स्वतः शेतात काम करायचे, विहिरी खोदायचे आणि त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाने आपला शिक्षणाचा खर्च भागवायचे. यातून विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठा आणि आत्मविश्वास निर्माण झाला.

५. साताऱ्याचे छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस

१९२४ मध्ये त्यांनी साताऱ्यात 'छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' सुरू केले. हे वसतिगृह सर्व जाती-धर्माच्या मुलांसाठी खुले होते. अस्पृश्यता निवारणाचे हे एक मोठे केंद्र बनले. महात्मा गांधींनी जेव्हा या वसतिगृहाला भेट दिली, तेव्हा ते भारावून गेले आणि त्यांनी आपल्या 'हरिजन' फंडातून दरवर्षी ५०० रुपये या संस्थेला देण्याचे कबूल केले.

६. सामाजिक समरसता आणि संघर्ष

कर्मवीरांनी आयुष्यभर जातीभेदाविरुद्ध लढा दिला. त्यांच्या संस्थेत ब्राह्मण मुलांपासून ते मातंग-चर्मकार समाजातील मुलांपर्यंत सर्वजण एकाच पंक्तीला बसून जेवण करत. या क्रांतीमुळे त्यांना सनातन्यांचा रोष पत्करावा लागला, पण ते डगमगले नाहीत. आपल्या पत्नीचे, **लक्ष्मणबाईचे (लक्ष्मीबाई)** दागिने गहाण ठेवून त्यांनी अनेकदा वसतिगृहातील मुलांच्या जेवणाची सोय केली. लक्ष्मीबाईंनी आपले मंगळसूत्रही मुलांच्या शिक्षणासाठी दिले, यावरून त्यांच्या त्यागाची कल्पना येते.

७. शैक्षणिक विस्तार

रयत शिक्षण संस्थेचा विस्तार आज वटवृक्षासारखा झाला आहे. कर्मवीरांनी केवळ प्राथमिक शाळाच नव्हे, तर माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये आणि शिक्षक प्रशिक्षण केंद्रे सुरू केली. १९४७ मध्ये

त्यांनी सातान्यात 'छत्रपती शिवाजी कॉलेज' सुरू केले. ग्रामीण भागातील मुलांसाठी हे पहिले महाविद्यालय होते आज ही संस्था आशिया खंडातील सर्वात मोठ्या शिक्षण संस्थांपैकी एक मानली जाते.

८. गौरव आणि सन्मान

- भाऊरावांच्या अलौकिक कार्याची दखल घेऊन जनता त्यांना आदराने 'कर्मवीर' म्हणू लागली.
- भारत सरकारने १९५९ मध्ये त्यांना 'पद्मभूषण' पुरस्कार देऊन गौरविले.
- पुणे विद्यापीठाने त्यांना सन्माननीय 'डी.लिट' पदवी बहाल केली.

९. मृत्यू -

९ मे १९५९ रोजी या महामानवाचे निधन झाले. त्यांनी जाताना कोट्यवधी रुपयांची मालमत्ता असलेल्या शिक्षण संस्थेचा वारसा सोडला, पण स्वतःच्या नावावर एक इंच जमीन किंवा एक रुपयाही ठेवला नाही. साध्या खादीच्या कपड्यात आणि हातात काठी घेऊन फिरणारा हा फकीर आधुनिक महाराष्ट्राचा शिल्पकार ठरला.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षणाची गंगा डोंगरदऱ्यांत पोहोचवली. "शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही" हा संदेश त्यांनी केवळ शब्दांनी नव्हे, तर कृतीने दिला. आज रयत शिक्षण संस्थेतून शिकलेले लाखो विद्यार्थी जगभरात मोठ्या पदांवर कार्यरत आहेत, हेच कर्मवीरांच्या जीवनाचे खरे यश आहे.

"श्रम हीच पूजा आणि ज्ञान हेच सामर्थ्य"

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक इतिहासात 'कर्मवीर' भाऊराव पायगोंडा पाटील यांचे नाव सुवर्णक्षरांनी कोरलेले आहे. "रयत शिक्षण संस्थे"च्या माध्यमातून त्यांनी बहुजन समाजातील मुलांसाठी शिक्षणाची कपाटे खुली केली. केवळ साक्षरता नव्हे, तर स्वावलंबन आणि समता ही त्यांच्या शिक्षण कार्याची मुख्य सूत्रे होती.

त्यांच्या शिक्षणविषयक योगदानाचे महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१. रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना (१९१९)

भाऊराव पाटील यांनी ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी कराड तालुक्यातील काळे येथे 'रयत शिक्षण संस्थेची' स्थापना केली. "स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद" हे वाक्य त्यांनी संस्थेला दिले. गरिबातील

गरीब आणि उपेक्षित समाजातील मुलाला शिक्षण मिळावे, हा यामागचा मुख्य उद्देश होता. आज ही संस्था आशिया खंडातील सर्वात मोठी शैक्षणिक संस्था मानली जाते.

२. 'कमवा आणि शिका' (Earn and Learn) योजना

कर्मवीरांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे 'कमवा आणि शिका' ही योजना. ज्या मुलांकडे शिक्षणासाठी पैसे नव्हते, त्यांना त्यांनी कष्टाची सवय लावून शिक्षणाची संधी दिली. विद्यार्थ्यांनी दिवसा शाळेत शिकावे आणि फावल्या वेळात शेती किंवा इतर श्रमाची कामे करून आपला खर्च स्वतः उचलावा, ही ही संकल्पना होती. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबन, आत्मसन्मान आणि श्रमाची प्रतिष्ठा निर्माण झाली.

३. वस्तीगृह संस्कृती आणि सामाजिक समता

जातिभेद नष्ट करण्यासाठी भाऊरावांनी मिश्र वस्तीगृहांची सुरुवात केली. त्यांच्या वस्तीगृहात मराठा, दलित, मुस्लिम आणि इतर सर्व जातीधर्माची मुले एकाच छताखाली राहत आणि एकत्र जेवण करत. पुण्यात त्यांनी सुरू केलेले 'छत्रपती शाहू महाराज बोर्डिंग हाऊस' हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. शिक्षणातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा हा एक क्रांतिकारी प्रयोग होता.

४. प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंतचा विस्तार

ग्रामीण भागात शिक्षणाचे जाळे विणण्यासाठी त्यांनी केवळ शाळाच काढल्या नाहीत, तर शिक्षकांसाठी ट्रेनिंग कॉलेज (सिल्व्हर ज्युबिली ट्रेनिंग कॉलेज) आणि उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालये सुरू केली. सातारा येथे त्यांनी छत्रपती शिवाजी कॉलेज सुरू करून ग्रामीण भागातील तरुणांना उच्च शिक्षणाची दारे उघडून दिली.

५. लोकसहभागातून शिक्षण प्रसार

कर्मवीरांकडे स्वतःची मोठी मालमत्ता नव्हती, पण त्यांच्याकडे लोकांचा प्रचंड विश्वास होता. त्यांनी खेडोपाड्यात फिरून, झोळी पसरून लोकांकडून धान्य आणि पैसे गोळा केले. "लोकांच्या पैशातून लोकांच्या मुलांसाठी शिक्षण" हे त्यांचे साधे पण प्रभावी गणित होते. महात्मा गांधींनी त्यांच्या या कार्याचा गौरव करताना त्यांना 'कर्मवीर' ही पदवी सार्थ असल्याचे म्हटले होते.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी केवळ बहुजन मुलांसाठीच नव्हे, तर स्त्री शिक्षणासाठी दिलेले योगदान अत्यंत क्रांतीकारी आहे. ज्या काळात ग्रामीण भागात मुलींनी घराबाहेर पडणेही कठीण होते, अशा काळात त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाची कवाडे उघडून दिली. स्त्री शिक्षणाबाबतच्या त्यांच्या कार्याचे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१. सहशिक्षणाचा (Co-education) पुरस्कार

भाऊरावांचा असा ठाम विश्वास होता की, समाजात समानता आणायची असेल तर मुले आणि मुलींनी एकत्र शिक्षण घेतले पाहिजे. त्यांनी त्यांच्या शाळांमध्ये सहशिक्षण सुरू केले. यामुळे ग्रामीण भागातील मुला-मुलींमधील सामाजिक दरी कमी होण्यास मदत झाली.

२. ग्रामीण मुलींसाठी वसतिगृहांची स्थापना

केवळ शाळा काढून उपयोग नव्हता, तर लांबून येणाऱ्या मुलींच्या राहण्याची सोय होणे गरजेचे होते. यासाठी त्यांनी साताऱ्यात आणि इतर ठिकाणी मुलींसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे सुरू केली. त्यांनी १९४३ मध्ये साताऱ्यात 'जिजामाता अध्यापिका विद्यालय' सुरू केले. ग्रामीण भागातील गरीब मुलींनी शिकावे आणि शिक्षिका होऊन समाजात बदल घडवावा, हा त्यांचा यामागचा मुख्य उद्देश होता.

३. लक्ष्मीबाई पाटील यांचा आदर्श आणि त्याग

स्त्री शिक्षणाच्या या कार्यात भाऊरावांच्या पत्नी, सौ. लक्ष्मीबाई पाटील (वहिनी) यांचा वाटा अत्यंत मोलाचा आहे. वसतिगृहातील मुला-मुलींच्या जेवणासाठी पैसे कमी पडले, तेव्हा लक्ष्मीबाईंनी स्वतःचे सोन्याचे दागिने, अगदी लग्नाचे मंगळसूत्रही विकायला काढले. त्यांनी शेकडो मुला-मुलींना स्वतःच्या मुलाप्रमाणे सांभाळले. त्यांच्या या त्यागामुळेच 'रयत'चा वटवृक्ष उभा राहिला.

४. कमवा आणि शिका योजनेत मुलींचा सहभाग

मुलींना स्वावलंबी बनवण्यासाठी त्यांनी 'कमवा आणि शिका' योजनेत त्यांनाही सामावून घेतले. मुली शेतीची कामे, सूतकताई आणि इतर कष्टाची कामे करून आपले शिक्षण पूर्ण करू लागल्या. यामुळे स्त्रियांमध्ये श्रमप्रतिष्ठा आणि आत्मनिर्भरता निर्माण झाली.

५. विधवा आणि परित्यक्ता स्त्रियांना आधार

समाजधुरीण म्हणून कर्मवीरांनी विधवा आणि गरजू स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले. त्यांना शिक्षिकेचे प्रशिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे केले. यामुळे अनेक स्त्रियांना समाजात मानाने जगण्याचे साधन मिळाले. समालोचन –कर्मवीर भाऊ रावांचे कार्य हे महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास बदलण्यासाठी सक्षम आहे. त्यांची रयत शिक्षण संस्था हि काळानुरूप आधुनिक होत गेली आणि ब्राम्हणेतर शिक्षण चळवळीचा कणा ठरली.

संदर्भ सूची-

- १ बागल मा. ख. (संपा) सत्यशोधक हिरक महोटासावी ग्रंथ, कोल्हापूर, शाहू सत्यशोधक ग्रंथ प्रकाशन मंडळ , १९३४
२. कडियाळ रा अ सत्यशोधक कै नामदार भास्कर राव जाधव यांचे जीवन व कार्य , कोल्हापूर इंदुमती प्रकाशन.
- ३ पाटील पं ग : कर्मविरोपनिषद , सत प्रकाशक, डी एन पाटील, १९६४.
- ४ कडियाळ रा अ, कर्मवीर भाऊ राव पाटील काल आणि कर्तुत्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई.
- ५ Kavlekar K K: Karmaveer Bhaurao Patil and his contribution to political development of Maharashtra - M. Phil Thesis 1984 Shivaji University, Kolhapur